

Joanna CICHECKA

Uniwersytet Jagielloński

joanna.cichecka@uj.edu.pl

POPULIZM – NIEJEDNOZNACZNY FENOMEN

ZESTAWIENIE PERSPEKTYW TEORETYCZNYCH

ABSTRACT **Populism – an undefinable phenomenon. Record of theoretical perspectives**
The article is a summary of the most popular concepts of populism – presented both from the historical and contemporary perspective. The author pays attention to controversies of the mere concept of populism, which are still present in modern social sciences. A starting point of the analysis are XIX century agrarian populism and types of populism. The example of both the variety of the mere phenomenon and diversity of theoretical perspectives engaged by the scientists to clarify the concept are social changes in Latin America in the 80s and 90s.

Key words: populism, neopopulism, neopluralism, delegative democracy, Latin America

Słowa kluczowe: populizm, neopopulizm, neopluralizm, demokracja delegacyjna, Ameryka Łacińska

WPROWADZENIE

Definiowanie populizmu napotyka liczne trudności. Na gruncie socjologii, politologii i historii jedyne, co udało się osiągnąć, to zgoda co do braku jednej, wiążącej definicji zjawiska. Margaret Canovan stwierdziła, że mamy tu do czynienia z jednym z najmniej precyzyjnych terminów w naukach społecznych¹. Także Ernesto Laclau² oraz Carlos Vilas³ zwracali uwagę na liczne niejasności analityczne terminu i jego, w konsekwencji, chwiejne możliwości wyjaśniania zjawisk społecznych. Również Maria Marczevska-Rytko, najintensywniej zajmująca się tą problematyką na gruncie polskiej literatury naukowej i autorka najobszerniejszej porównawczej analizy populizmu⁴, pisała: *literatura dotycząca populizmu często zawiera sprzeczne argumenty odnoszące się do natury ruchów populistycznych*⁵. Sugerowano nawet, że termin w ogóle nie powinien być stosowany w naukach społecznych⁶.

Raimundo Frei i Cristóbal Rovira Kaltwasser⁷ w swoim artykule poświęconym teorii populizmu podkreślają, że nawet etymologia terminu, czerpiąca z łaciny i rzymskiej tradycji prawno-państwowej, nawiązywać może zarówno do słowa *populus*⁸, oznaczającego całość populacji kraju, jak i do słowa *plebs*, określającego tę część społeczności, której nie można zaklasyfikować jako patrycjuszów. Ponadto większości naukowej literatury traktującej o populizmie nie stanowią studia teoretyczne dotyczące omawianego zjawiska, ale historyczne rozważania na temat konkretnych przypadków zaistnienia populizmu w poszczególnych krajach i regionach świata, co również przyczynia się do zwiększenia trudności w stworzeniu spójnej definicji pojęcia. Koncepcja populizmu wydaje się na tyle nieokreślona, że do dziś nie powstała żadna praca z dziedziny socjologii historycznej podejmująca w sposób systematyczny jego analizę⁹, mimo że w literaturze naukowej nie próbuje się eliminować różnorodności

¹ M. Canovan, *Populism*, London 1981, s. 446.

² E. Laclau, *Rozum populistyczny*, red. T. Szkudlarek, przeł. A. Alchimowicz i in., Wrocław 2009, s. 15, *Biblioteka Współczesnej Myśli Społecznej*, 16.

³ C.M. Vilas, *El populismo latinoamericano: un enfoque estructural*, „Desarrollo Económico” 1988, vol. 28, nr 111, s. 233.

⁴ Zob. M. Marczevska-Rytko, *Populizm. Teoria i praktyka polityczna*, Lublin 1995.

⁵ Taż, *Klasyczne formy ruchów populistycznych*, [w:] tejsze, *Populizm. Teoria...*, s. 49.

⁶ C. de la Torre, *The Ambiguous Meanings of Latin American Populisms*, „Social Research” 1992, vol. 59, nr 2, s. 387; I. Roxborough, *Unity and Diversity in Latin American History*, „Journal of Latin American Studies” 1984, vol. 16, nr 1, s. 1-26; R. Quintero, *El mito del populismo en el Ecuador. Análisis de los fundamentos del estado ecuatoriano moderno (1895-1934)*, Quito 1980.

⁷ R. Frei, C.R. Kaltwasser, *El populismo como experimento político: historia y teoría política de una ambivalencia*, „Revista de Sociología” 2008, nr 22, s. 118-119.

⁸ Większość badaczy, definiując pojęcie populizmu, wskazuje na pochodzenie terminu od łacińskiego słowa *populus* (lud).

⁹ R.S. Jansen, *Populist Mobilization: A New Theoretical Approach to Populism*, „Sociological Theory” 2011, vol. 29, nr 2, s. 77.

historycznej form populizmu¹⁰ i licznie podejmowane są próby stworzenia całościowej analizy porównawczej zjawiska¹¹.

KONCEPTUALIZACJE I TYPY POPULIZMU – UJĘCIE HISTORYCZNE

Jak wspomniano powyżej, nie istnieje jedna ścisła definicja populizmu, także dlatego, że wykażać można zarówno wiele jego odmian, jak i znaczną liczbę organizacji uznawanych za populistyczne – stąd istotna trudność dokonywania uniwersalnych uogólnień. Przed przystąpieniem do szczegółowych rozważań badacze biorą pod uwagę uwarunkowania społeczne, polityczne, gospodarcze i kulturowe poszczególnych krajów i kręgów cywilizacyjnych. Niemniej jednak przybliżając typologię populizmu i wielość jego historycznych odmian, jak się wydaje, uda się bardziej precyzyjnie sformułować jego definicję.

W literaturze przedmiotu wskazywane są przede wszystkim dwa typy populizmu: klasyczny (przełom XIX i XX w. – Partia Populistyczna w USA, socjalistyczny populizm w Rosji – narodnictwo) oraz nowoczesny (głównie ruchy i tendencje populistyczne występujące w Ameryce Łacińskiej).

Margaret Canovan rozróżnia populizm agrarny (Partia Populistyczna w USA, ruch narodnicki, wschodnioeuropejskie ruchy chłopskie) i populizm polityczny, którego cechy charakterystyczne to: częste powoływanie się na legitymizację *ludu* oraz zawiązywanie pozbawionych ideologii koalicji¹².

Maria Marczevska-Rytko, najbardziej znana badaczka problematyki na gruncie polskiej literatury naukowej, zwraca uwagę na fakt, że populizm klasyczny, przede wszystkim chłopski, o charakterze agrarnym, powstał dzięki gloryfikacji wartości wyznawanych przez małe społeczności wiejskie i stanowił odpowiedź na problemy, z którymi musieli zmierzyć się farmerzy z Południa i Zachodu USA w pierwszej fazie industrializacji¹³ oraz chłopi w Rosji carskiej.

¹⁰ Także w polskiej literaturze przedmiotu jako przykłady populizmu wskazywane są tak różne ruchy społeczno-polityczne, jak: populizm w Indiach (w koncepcjach Mahatmy Gandhiego, socjalistycznych dążeniach Jawaharlala Nehru czy polityce Indiry Gandhi) czy populistyczny charakter większości ruchów opozycyjnych działających w Europie Środkowo-Wschodniej przed 1989 r. – „Solidarność” w Polsce, Związek Sił Demokratycznych w Bułgarii, Front Ocalenia Narodowego w Rumunii, Nowe Forum w NRD, Węgierskie Forum Demokratyczne na Węgrzech oraz Nowe Forum w NRD. Zob. M. Marczevska-Rytko, *Populizm w Indiach*, [w:] też, *Populizm. Teoria...*, s. 119-147, 159.

¹¹ Margaret Canovan omówiła w swojej pracy dyktatury populistyczne, populistyczną demokrację, reakcyjny populizm. Zob. M. Canovan, *Populism; Populism in Latin America*, red. M.L. Conniff, Tuscaloosa 1999.

¹² Canovan w swojej pracy przedstawia siedem typów populizmu: radykalizm farmerski (Stany Zjednoczone), ruchy chłopskie (Europa Środkowo-Wschodnia), intelektualny socjalizm agrarny (narodnictwo w Rosji), dyktatura populistyczna (Juan Perón w Argentynie), demokracja populistyczna, reakcyjny populizm (George Wallace w USA) oraz populizm polityków. Ernesto Laclau zarzuca niniejszej typologii brak jasności, precyzji i spójnych kryteriów rozróżnienia. E. Laclau, *Rozum populistyczny*, s. 11; M. Canovan, *Populism*, s. 4.

¹³ Badaczka późniejsze tendencje populistyczne w USA dostrzega także w działalności senatora Josepha

Mimo że zarówno populizm rosyjski, jak i amerykański były ruchami o charakterze agrarnym, wykazywały znaczne różnice, jeśli chodzi o wizję rozwiązania problemów społecznych. Populiści w Stanach Zjednoczonych domagali się wprowadzenia skutecznego interwencjonizmu państwowego w sferze gospodarczej, natomiast w Rosji narodnicy i eserowcy odrzucali instytucję państwa, zbliżając się do ideologii anarchizmu. Także korzenie ruchów populistycznych w obu krajach były odmienne – populizm amerykański był przede wszystkim ruchem drobnych farmerów, natomiast rosyjski opierał się głównie na intelektualistach¹⁴, którzy wypracowali ideologię dotyczącą potrzeb stanu chłopskiego, czyli tej grupy, której sami przypisali zalety prawdziwej rosyjskości¹⁵. Jednak w obu przypadkach dziewiętnastowieczni populiści ideał społeczny widzieli w niewielkiej wspólnotce wiejskiej – farmie lub mirze – stojącej w opozycji do wczesnoindustrialnego, kapitalistycznego miasta.

Napięcia społeczne związane z nierównomiernym rozwojem ekonomicznym, których następstwem był populizm dziewiętnastowieczny, nie pozostają bez wpływu także na aktualne tendencje polityczne, które można określić mianem populistycznych. Herbert Kitschelt proponuje wyróżnić dwa rodzaje przejawów współczesnego zorganizowanego populizmu. New Radical Right (której zwolennicy to według tego autora przede wszystkim przedstawiciele poszkodowanych przez globalny system gospodarczy klas niższych) opiera się głównie na postawach ksenofobicznych, autorytarnych i sprzeciwie wobec imigracji. Tymczasem populizm antypaństwowy, który uzyskuje poparcie głównie wśród klasy średniej i profesjonalistów, wiąże się z silną niechęcią do formalnych i nieformalnych, często korporacyjnych czy klientelistycznych powiązań między przedstawicielami rządzących elit, biznesu, grup interesów i wyborcami¹⁶.

Robert Dix przyjmuje klasyczny podział populizmu – wyróżnia populizm autorytarny, skupiony wokół oficerów armii i charakterystyczny przede wszystkim dla wielu ruchów obecnych na kontynencie latynoamerykańskim (Juan Perón w Argentynie, Carlos Ibáñez del Campo w Chile), oraz demokratyczny, reprezentowany przez prawników (Rómulo Betancourt w Wenezueli, Victor Paz Estenssoro w Boliwii)¹⁷.

Torcuato Di Tella, biorąc pod uwagę zasięg wpływów i poparcia oraz pochodzenie społeczne przywódców, wyróżnia cztery typy ugrupowań populistycznych¹⁸. Pierwszy

R. McCarthy'ego w latach 50. Zob. M. Marczevska-Rytko, *Populizm w Stanach Zjednoczonych*, [w:] tejsze, *Populizm. Teoria...*, s. 49-70.

¹⁴ Początki tendencji populistycznych w polityce rosyjskiej dostrzec można w pracach Aleksandra Hercena oraz w programach powstałej w 1876 r. partii Ziemia i Wola i Partii Socjalistów-Rewolucjonistów, czyli późniejszych eserowców. Andrzej Walicki stwierdził, że Hercen to *ojciec populizmu rosyjskiego*. A. Walicki, *Russia*, [w:] *Populism. Its Meanings and National Characteristics*, red. G. Ionescu, E. Gellner, London 1969, s. 68-69, *The Nature of Human Society*.

¹⁵ Zob. M. Marczevska-Rytko, *Populizm w Rosji*, [w:] tejsze, *Populizm. Teoria...*, s. 70-90.

¹⁶ H. Kitschelt, *Popular Dissatisfaction with Democracy. Populism and Party Systems*, [w:] *Democracies and the Populist Challenge*, red. Y. Mény, Y. Surel, New York 2002, s. 179-184.

¹⁷ R.H. Dix, *Populism: Authoritarian and Democratic*, „Latin American Research Review” 1985, vol. 20, nr 2, s. 30.

¹⁸ T. Di Tella, *Populism and Reform in Latin America*, [w:] *Obstacles to Change in Latin America*, red. C. Véliz, London 1965, s. 50.

z nich charakteryzuje się silną organizacją i integracją członków wieloklasowej partii, której przywódca, wywodzący się zwykle z wyższej klasy społecznej, wciąż utrzymuje wysokie poparcie z jej strony. Zwykle ugrupowania takie wykazują niewielkie tendencje rewolucyjne, unikają demagogii i sprecyzowanej ideologii, a w końcu przekształcają się w stabilne siły polityczne, czego przykładem może być meksykańska Partia Rewolucyjno-Instytucjonalna (PRI).

Odmienne typ stanowią te ugrupowania populistyczne, które są popierane przede wszystkim przez warstwę robotnicze oraz niższą klasę średnią. Prezentowany przez nie umiarkowany radykalizm utrzymywany jest na wodzy przez obawę przed zantagonizowaniem armii i klasy średniej, czego przykładem jest peruwiański Amerykański Rewolucyjny Sojusz Ludowy (APRA).

Charyzmatyczny przywódca, zwykle wywodzący się z klasy wyższej, lecz przez nią niepopierany, skupia wokół siebie zwolenników ugrupowań kolejnego typu – głoszących hasła reformistyczne i konieczność politycznego autorytaryzmu oraz modernizacji.

Czwartym typem wyróżnionym przez wspomnianego autora są ugrupowania rewolucyjne, radykalne, popierane przede wszystkim przez robotników i chłopów, dowodzone przez przywódców pochodzących z klasy średniej, lecz oficjalnie przez tę klasę odrzuconych. Tego typu ugrupowaniem jest chociażby Komunistyczna Partia Kuby (PCC).

Di Tella podkreśla także znaczenie związku między przywódcą a masami pracującymi, zarówno wiejskimi, jak i miejskimi, ponieważ ruch populistyczny nie powstaje w wyniku aktywności samych mas¹⁹. Narodziny projektu populistycznego wiążą się z niezadowoleniem społecznym zarówno elit, jak i mas. Negatywne emocje, jakie budzi poprzedni reżim, stanowią podstawę popularności oraz udanej komunikacji pomiędzy masami a przywódcą. Odmienne formy, jakie przybierają ruchy populistyczne, zależą, według Di Telli, właśnie od społecznego składu zwolenników oraz ich akceptacji lub odrzucenia przez macierzyste klasy społeczne.

NEOPOPULIZM/DEMOKRACJA DELEGACYJNA/NEOPLURALIZM

Okres przejścia od dyktatur wojskowych do rządów demokratycznych w latach 80. i 90. XX w. określany jest jako kolejna, po klasycznym populizmie lat 40. i 50., fala populizmu w Ameryce Łacińskiej²⁰. Wspomniana zmiana społeczna i polityczna związana była nie tylko z przekształceniem formy sprawowania władzy, lecz także z reakcją społeczeństw na modernizację w różnych jej aspektach, przede wszystkim na transformację ekonomiczną wywołaną przez globalizację i restrukturyzację gospodarki uderzającą zarówno w drobnych i średnich przedsiębiorców, jak i w pracowników najemnych. W sferze politycznej procesy te interpretowano jako kryzys zasady suwerenności i groźbę demontażu państwa narodowego, tracącego prerogatywy na rzecz organizacji ponadnarodowych.

¹⁹ *Tamże*, s. 47.

²⁰ Jako przykłady zjawiska podać można okres rządów Alberto Fujimoriego w Peru, Fernando Collora de Mello w Brazylii czy Carlosa Menema w Argentynie.

Wspomniana zmiana, jaka zaszła w owym czasie w wielu krajach Ameryki Łacińskiej, została przez badaczy zanalizowana na podstawie trzech modeli analitycznych: neopopulizmu, demokracji delegacyjnej²¹ oraz neopluralizmu²².

Modele te wykazywały podobieństwo w podkreśleniu wagi hiperprezydencjalizmu i silnej państwowej egzekutywy w porównaniu ze słabością instytucji takich jak: partie polityczne, system sądowniczy, związki zawodowe czy organizacje społeczeństwa obywatelskiego²³.

Demokracja delegacyjna miała oznaczać system, w którym brak złożonych instytucji państwowych łączy się z dużą nierównowagą w sferze władzy na korzyść egzekutywy, co umocowane jest na bazie strukturalnej i kulturowej (z silnym podkreśleniem dziedzictwa populizmu). Demokracja zaś legitymizowana jest przez charyzmę, a nie przez prawo – prezydent uosabia sam naród, nie musi posiadać zaplecza w postaci partii politycznej, a popierający go wyborcy wywodzą się często z ruchu społecznego. Natomiast inne instytucje wydają się jedynie przeszkodą dla demokratycznie wybranego prezydenta²⁴.

Oparcie władzy na silnych indywidualnościach i związana z tym lojalność wobec rządzących charyzmatycznych jednostek często stawiana jest ponad lojalność wobec rządu, państwa czy państwowych instytucji. Często są indywidualne zmiany konstytucji, tak by służyła ona interesom rządzących jednostek, jak również koncentracja władzy w rękach silnego przywódcy i grupy jego najbliższych współpracowników oraz tradycyjne postawy klientelistyczne.

Decyzje polityczne podejmowane są w sposób personalistyczny i autorytarny, szybko i najczęściej odnoszą się do doraźnych, koniunkturalnych problemów – istnieje tendencja do wyłączenia z tego procesu instytucji politycznych, gospodarczych i społecznych (kongresu, partii politycznych, władzy sądowniczej, wolnych i uczciwych wyborów), a także do korzystania z dekretów podczas rządzenia państwem.

Co więcej, demokracja delegacyjna ufundowana jest, według O'Donnella, na fundamentach strukturalnych państw funkcjonujących w warunkach poważnego gospodarczego i politycznego kryzysu, a samo państwo traktowane jest przez większość aktorów nie jako publiczna instytucja, lecz jako teren kolonizacji przez poszczególne grupy interesów.

Kurt Weyland, szkicując swój model latynoamerykańskiego (neo)populizmu, położył nacisk przede wszystkim na nieumiejętność tworzenia aliansów przez neopopulistyczne reżimy oraz na materialną podstawę władzy, stanowiącą dla przywódców silną – obok retorycznej – bazę, na której mogli budować poparcie dla swych rządów²⁵.

²¹ G.A. O'Donnell, *Delegative Democracy*, „Journal of Democracy” 1994, vol. 5, nr 1, s. 55-69.

²² P.D. Oxhorn, *Is the Century of Corporatism Over? Neoliberalism and the Rise of Neopluralism*, [w:] *What Kind of Democracy? What Kind of Market? Latin America in the Age of Neoliberalism*, red. tenże, G. Ducatenzeiler, University Park (Pa.) 1998.

²³ W Wenezueli twórcy nowej konstytucji z 1999 r. położyli nacisk na propagowanie demokracji bezpośredniej i wzmocnili władzę prezydencką, osłabiając równocześnie partie polityczne oraz Kongres Narodowy. Co więcej, w porównaniu z poprzednio obowiązującą konstytucją z r. 1961, tym razem zdecydowanie większą autonomię uzyskały siły zbrojne. Wielu wojskowych uzyskało też wysokie stanowiska w rządzie i w Ruchu Piątej Republiki.

²⁴ Zob. G.A. O'Donnell, *Delegative Democracy*, s. 59-60.

²⁵ Zob. K. Weyland, *Neoliberal Populism in Latin America and Eastern Europe*, „Comparative Politics”

Nowa *kategoria* populizmu – **neopopulizm** (określany także mianem postmodernistycznego populizmu) – służyć miała charakteryzowaniu wielu ówczesnych, nie tylko latynoamerykańskich, przywódców²⁶, łączących neoliberalną politykę społeczną i ekonomiczną z umiejętnym stosowaniem *klasycznej* populistycznej retoryki w celu uzyskania szerokiego poparcia mas. Zjawisko było szczególnie zaskakujące dla badaczy przyzwyczajonych do analizowania zjawisk politycznych w kategoriach *klasycznego* populizmu, albowiem masy stojące za poparciem dla przywódcy potrafiły w tym czasie przychylnym okiem patrzeć na często jaskrawo antysocjalne reformy neoliberalne. To poparcie społeczne, także warstw najuboższych, dla reform neoliberalnych miało wiązać się z tym, że społeczeństwa, które nie mogły w owym czasie zaspokoić swych potrzeb w ramach istniejącego systemu za pomocą dostępnych mechanizmów i wyłączone były z udziału w słabych i niecieszących się społecznym zaufaniem demokratycznych instytucjach politycznych, szukały rozwiązań nietypowych i zwracały się ku tym, którzy obiecywali szybkie zmiany, używając w tym celu populistycznych strategii i głosząc przejście od dekady protekcjonizmu do neoliberalnego otwarcia²⁷.

Choć popularność populizmu uważana była dotychczas za społeczną reakcję na nierówny podział korzyści wynikających z liberalnej gospodarki kapitalistycznej, tym razem reakcja ta nie okazała się konsekwentnie antykapitalistyczna. Najistotniejsza, według badaczy, wydawała się więc umiejętność złagodzenia szoku spowodowanego rozwojem kapitalistycznym.

Należy też dodać, że neopopulizm opierał się na odmiennej bazie społecznej niż populizm z lat 30. i 40. XX w. Nowych przywódców popierała nie zorganizowana w związku zawodowe klasa robotnicza, ale te warstwy, które egzystowały dzięki funkcjonowaniu w sferze gospodarki nieformalnej²⁸. Co więcej, dzięki neopopulizmowi w życiu politycznym poszczególnych krajów nie pojawiły się żadne nowe ruchy społeczne, które miałyby popierać przywódców czy też się z nimi identyfikować.

1999, vol. 31, nr 4, s. 379-401; tenże, *Neopopulism and Neoliberalism in Latin America: Unexpected Affinities*, „Studies in Comparative International Development” 1996, vol. 31, nr 3, s. 3-31.

²⁶ Można tu wymienić: Alana Garcíę i Alberto Fujimoriego z Peru, Carlosa Salinasa de Gortarięgo z Meksyku i Carlosa Menema z Argentyny.

²⁷ Zob. Ch.D. Kenney, *Fujimori's Coup and the Breakdown of Democracy in Latin America*, Notre Dame 2004; C. de la Torre, *The Ambiguous Meanings...*, s. 385-414; tenże, *Populist Seduction in Latin America. The Ecuadorian Experience*, Athens (OH) 2000, *Research in International Studies. Latin America Series*, 32; S. Ellner, *The Heyday of Radical Populism in Venezuela and Its Aftermath*, [w:] *Populism in Latin America*, s. 117-137; tenże, *The Contrasting Variants of the Populism of Hugo Chávez and Alberto Fujimori*, „Journal of Latin American Studies” 2003, vol. 35, nr 1, s. 139-162; S.P. Huntington, *The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century*, Norman 1991, *Julian J. Rothbaum Distinguished Lecture Series*; K. Weyland, *Neopopulism and Neoliberalism in Latin America: Unexpected...*, s. 3-31; tenże, *Swallowing the Bitter Pill: Sources of Popular Support for Neoliberal Reform in Latin America*, „Comparative Political Studies” 1998, vol. 31, nr 5, s. 539-556; tenże, *Neoliberal Populism...*, s. 379-401; K.M. Roberts, *Neoliberalism and the Transformation of Populism in Latin America. The Peruvian Case*, „World Politics” 1995, vol. 48, nr 1, s. 82-116.

²⁸ Zob. K.M. Roberts, *Neoliberalism and the Transformation...*, s. 82-116; K. Weyland, *Neopopulism and Neoliberalism in Latin America: Unexpected...*, s. 3-31; S. Ellner, *Hugo Chávez y Alberto Fujimori: Análisis comparativo de dos variantes de populismo*, „Revista Venezolana de Economía y Ciencias Sociales” 2004, vol. 10, nr 1, s. 13-37.

Kłęska rządów neopopulistów związana z utratą poparcia społecznego skłoniła badaczy²⁹ do uznania dalszej nieprzydatności neopopulizmu jako kategorii analitycznej³⁰.

POPULIZM – TRUDNOŚCI DEFINICYJNE

Jak wspomniano wcześniej, trudności w konstruowaniu definicji populizmu, co do których istnienia zgadzają się badacze zjawiska, zaowocowały komplikacjami w przełożeniu rozważań teoretycznych na poziom praktyki badawczej. Jak wskazuje także powyższy zarys typologii populizmu oraz historycznych form jego występowania, omawiane zjawisko niezwykle trudno jest zamknąć w uniwersalnych ramach definicyjnych. Co więcej, większość definicji populizmu funkcjonujących szczególnie w polskiej literaturze naukowej opiera się na analizach klasycznego populizmu i koncentruje się na perspektywie polityczno-instytucjonalnej, określając stopień zakorzenienia zjawiska w lokalnym systemie politycznym na podstawie poziomu instytucjonalizacji populistycznych organizacji, słabości demokratycznych instytucji państwowych, wsparcia licznych zwolenników i charyzmy lidera³¹.

Maria Marczevska-Rytko, konstruując definicję omawianego zjawiska, odnosi się przede wszystkim do *stylu mobilizacji politycznej wykorzystującej powtarzającą się retorykę i symbole do inspirowania ludu przeciw grupom określanym jako jego ciemiężcy, zespołu koalicji społecznych (włączających głównie klasę robotniczą, ale też grupy wywodzące się z warstw wyższych i średnich) oraz reformatorskiego nurtu polityki upostaciowanego przez charyzmatycznego, paternalistycznego przywódcę*³².

Herbert Kitschelt, podając definicję populizmu, podkreśla natomiast, że zjawisko to wiąże się z niezadowoleniem mas ze zinstytucjonalizowanych stosunków pomiędzy społeczeństwem a rządzącymi elitami oraz z pragnieniem wyeliminowania pośredników w procesie rządzenia³³.

Natomiast Guillermo O'Donnell mianem populizmu określa fazę pomiędzy systemem oligarchicznym a biurokratyczno-autorytarnym; typ systemu politycznego lub państwa, charakteryzujący się wieloklasową koalicją promującą początkową fazę uprzemysłowienia nastawioną na produkcję i eksport dóbr konsumpcyjnych³⁴.

Warto zwrócić uwagę przede wszystkim na fakt *inspirowania* teoretycznych rozważań dotyczących omawianego zjawiska przez „klasyczny” populizm latynoamerykański, a przede wszystkim przez dwa kraje – Brazylię i Argentynę, gdzie omawiane

²⁹ Przede wszystkim ci badacze, którzy przywiązani byli do kumulatywnych definicji populizmu, neopopulizm traktowali jako odejście od właściwego „wzorca” zjawiska.

³⁰ Zob. S. Ellner, *Hugo Chávez y Alberto Fujimori...*, s. 13.

³¹ K. Weyland, *Clarifying a Contested Concept: Populism in the Study of Latin American Politics*, „Comparative Politics” 2001, vol. 34, nr 1, s. 34.

³² M. Marczevska-Rytko, *Populizm. Teoria...*, s. 21-22.

³³ H. Kitschelt, *Popular Dissatisfaction...*, s. 179.

³⁴ Zob. podrozdział *Populizm w Ameryce Łacińskiej – ujęcie historyczne*.

tendencje zaistniały u schyłku państwa oligarchicznego i wiązały się z propagowaniem idei nacjonalistycznych i państwowym interwencjonizmem. Populizm miał być tylko jednym z etapów rozwoju demokracji i odchyleniem od funkcjonalnego ideału. Podkreślano też, że projekt populistyczny opiera się zwykle na koalicji wieloklasowej, nie likwidując jednak tarć między poszczególnymi klasami społecznymi, a konflikty, najczęściej między klasą średnią i robotniczą, przebiegają zwykle na płaszczyźnie podziału dóbr między zwolenników poszczególnych frakcji.

Kurt Weyland, podejmując próbę konceptualizacji pojęcia populizmu, zwrócił uwagę, że kumulacyjne definicje populizmu, bazujące przede wszystkim na podejściu ekonomiczno-strukturalistycznym, odmawiają miana populistycznym tym rządóm, które stosują neoliberalną politykę ekonomiczną³⁵, inni zaś badacze, koncentrując się przede wszystkim na politycznych podstawach zjawiska, cechy socjoekonomiczne traktują raczej jako ich logiczną konsekwencję³⁶.

Niemniej jednak należy podkreślić, że kumulatywne definicje zjawiska wynikają w ogromnym stopniu z przekonań badaczy o podstawach polityki tkwiących we wzorcach dystrybucji dochodu narodowego. Obejmując właściwości z różnych dziedzin – personalistyczny, plebiscytowy sposób sprawowania władzy, heterogeniczny skład popierających populistycznego lidera grup (definiowanych jako amorficzna masa) – definicje kumulatywne kładą nacisk przede wszystkim na materialne bodźce mobilizujące poparcie dla przywódcy – zwiększenie wydatków na cele socjalne i państwowy interwencjonizm w gospodarce – i sytuują populizm w pewnym historycznym okresie cywilizacyjnego rozwoju, między tradycyjnym społeczeństwem oligarchicznym a społeczeństwem „nowoczesnym”.

W przypadku definicji kumulatywnych krytyce poddawano także wizję historii jako rozwoju. Ponadto sami autorzy ograniczali firmowane przez siebie definicje ramą czasową i konkretnymi społeczno-ekonomicznymi warunkami, wskazując na ich niewielką analityczną przydatność w przypadku zmiany okoliczności historycznych.

Zjawisko populizmu lokowano więc nie tylko w sferze politycznej, lecz także ekonomicznej, twierdząc, że jednym z jego charakterystycznych elementów jest szeroka dystrybucja funduszy publicznych. Problemem badaczy stało się natomiast odniesienie się na etapie konceptualizacji zjawiska do definicji kumulatywnej populizmu w chwili pojawienia się tendencji neopopulistycznych charakteryzujących się m.in. wprowadzaniem przez przywódców reform neoliberalnych. Pojawiło się nowe zjawisko – personalistyczne, plebiscytowe przywództwo przestało łączyć się z konkretnymi działaniami na rzecz mas w sferze ekonomicznej, przeciwnie – nowi liderzy zaczęli wprowadzać reformy rynkowe³⁷. Część badaczy pozostała na stanowisku koniecznego włączenia do

³⁵ Zob. C. Vilas, *Los Caudillos Electorales de la Posmodernidad*, „Socialismo y Participacion” 1995, vol. 69, s. 31-43, za: K. Weyland, *Clarifying a Contested Concept...*, s. 34.

³⁶ Zob. K. Weyland, *Neopopulism and Neoliberalism in Latin America: How Much Affinity*, „Third World Quarterly” 2003, vol. 24, nr 6, s. 1095-1115.

³⁷ Niemniej jednak należy pamiętać, że nawet „klasyczni” populiści (np. Juan Perón) wprowadzali czasem krajową politykę gospodarczą na inne tory (choćby w kwestii redukcji długów), adaptując się do nowych warunków ekonomicznych.

procesu definiowania zjawiska także odniesień do podejmowania lub nie przez lidera działań w sferze gospodarczej (choćby w postaci wprowadzania hojnych programów społecznych), jak również prowadzenia nacjonalistycznej gospodarki³⁸. Populizm miał więc stanowić odpowiedź na kryzys polityczny i społeczny, a także łatwo dostosowywać się do różnych warunków kulturowych, ekonomicznych i politycznych ze względu na ideologiczną elastyczność.

Właśnie sposób przekazu idei wskazywano jako cechę charakterystyczną populizmu. Zwracano uwagę na unikanie dyskusji merytorycznych, przedstawiania konkretnych programów, stosowanie odwołań do symboli, schematów i uproszczeń. W miejsce wyraźnie sprecyzowanego programu politycznego³⁹ populisci eksponować mieli raczej ideologiczną doktrynę moralną, odwołującą się do takich pojęć, jak: sprawiedliwość, tradycja, uczucie, wiara. Jednak głoszony system wartości ciężać miał raczej w kierunku eklektyzmu, ponieważ dostarczana wizja świata powinna być możliwa do zaakceptowania przez różne grupy społeczne i odmienne nurty polityczne. Zwykle jednak populisci odwoływali się do wartości rodzimej kultury i tradycji. W warstwie ideologicznej, jak twierdzono, populizm bliższy miał być konserwatyzmowi niż liberalizmowi – choć wielu populistycznych polityków związanych było z ideologią socjalistyczną⁴⁰, to potraktowanie populizmu jako ideologii konsekwentnie lewicowej wydawało się nieadekwatne⁴¹.

W zakresie doktryny politycznej, jak podkreślano, populizm akcentował przede wszystkim modernizację, wieloklasowość, ekspansywność, utopizm, antyelityzm, przywództwo charyzmatyczne, jako zaś ideologia opierał się na przekonaniu o wartości i mądrości reprezentowanej przez ludzi prostych zakorzenionych w tradycyjnym systemie wartości. Polityka zaś powinna być kształtowana zgodnie z wolą ludu, jego poczuciem sprawiedliwości i moralności. Wszelkie instytucje pośredniczące między ludem a władzą powinny zostać zniesione⁴². Jako ruch społeczny, jak podkreślano, populizm dążył do władzy w imię ekonomicznych i politycznych interesów ludu, miał charakter egalitarny, był wrogo nastawiony do wyższych warstw społecznych i nieufny wobec elit.

Opieranie się podczas procesu operacjonalizacyjnego na definicjach symetrycznych⁴³ także może nastręczać trudności. Podobnie jak w przypadku definicji kumulatywnych charakterystyczne dla tego typu definicji włączanie w ich obręb zjawisk

³⁸ C.M. Vilas, *El populismo latinoamericano...*, s. 31-43; A. Quijano, *Populismo y fujimorismo*, [w:] *El Fantasma del Populismo*, red. F. Burbano de Lara, Caracas 1998, za: K. Weyland, *Clarifying a Contested Concept...*, s. 40.

³⁹ Programowa mglistość i nieracjonalność oraz skłonność do demagogii, akcentowania symboli i mitów cechować miała przede wszystkim ruchy populistyczne w fazie początkowej.

⁴⁰ G. Kitching, *Development and Underdevelopment in Historical Perspective. Populism, Nationalism and Industrialization*, London–New York 1989, *Development and Underdevelopment. Open University Set Book*.

⁴¹ E. Schils, *The Torment of Secrecy. The Background and Consequences of American Security Policies*, Melbourne 1956, s. 98, za: *Populizm*, [w:] *Encyklopedia socjologii*, t. 3, Warszawa 2000, s. 150.

⁴² Za: M. Marczevska-Rytko, *Demokracja bezpośrednia w teorii i praktyce politycznej*, Lublin 2001, s. 35.

⁴³ Za: K. Weyland, *Clarifying a Contested Concept...*, s. 36.

z różnych dziedzin (paternalistyczne i personalistyczne przywództwo; heterogeniczna, wieloklasowa masa popierająca lidera; odgórny, z pominięciem państwowych instytucji, proces mobilizacji; eklektyczna ideologia; wprowadzenie redystrybucyjnych projektów ekonomicznych⁴⁴) niesie ryzyko „konceptualnego rozciągnięcia”⁴⁵. Typ idealny populizmu zakłada współistnienie wszystkich wymienionych cech, jednak oczywiście nie wszystkie z nich muszą wystąpić, ażeby dane zjawisko zostało uznane za populizm⁴⁶.

Kurt Weyland jako podstawę do określenia kategorii systematycznej populizmu wskazuje na fakt popierania konkretnych liderów politycznych stojących na czele zinstytucjonalizowanych partii przez dużą liczbę zwolenników połączonych z liderem bezpośrednim, quasi-osobistym kontaktem, z pominięciem państwowych instytucji (co grozi gwałtownym spadkiem poparcia w przypadku niespełnienia przez przywódcę złożonych wcześniej obietnic). W przypadku partii politycznych kontakt ten przebiega w ramach formalnych i zinstytucjonalizowanych struktur, ale również, jak w przypadku poparcia udzielanego populistycznemu liderowi, w formie związków opartych na relacjach klientelistycznych⁴⁷.

Natomiast Jerzy Szacki zaznacza, że wyróżnikami populizmu są nieumiejętność organizowania się i niechęć do instytucjonalizacji. Charakterystyczna dla wielu ruchów populistycznych apolityczność i odrzucenie reguł konwencjonalnej polityki⁴⁸ znajdują wyraz w gwałtownych formach protestów społecznych (demonstracje, blokady, bojkoty)⁴⁹.

Współczesny populizm najczęściej kwestionuje zarówno zasadność delegacji władzy w ręce nielicznych (spowodowaną brakiem zaufania do profesjonalnych polityków), jak i większość ustabilizowanych procedur i instytucji demokracji, będących konstytucyjnym gwarantem ładu społeczno-politycznego, ale nie pochodzących z demokratycznego wyboru, takich jak Bank Centralny, Trybunał Konstytucyjny etc.

Niemniej jednak projekt populistyczny, aby zyskać i utrzymać popularność, zobligowany jest do ekspansji i obejmowania swoim zasięgiem wciąż nowych grup społecznych. W chwili stabilizacji rządów część populistycznych liderów dąży do „rutynizacji” własnej charyzmy w celu wzmocnienia podstaw społecznego poparcia udzielanego im przez masy – poprzez wprowadzenie w sferę kontaktu z wyborcami kanałów bardziej sformalizowanych. Co więcej, warto podkreślić, że sukces populistycznego przywódcy wiąże się również z ukształtowaniem własnej partii politycznej. Niski poziom instytucjonalizacji i zdominowanie struktury partii przez przywódcę (choćby poprzez sieci powiązań klientelistycznych) „konserwuje” populistyczne przywództwo. Natomiast

⁴⁴ Zob. K.M. Roberts, *Neoliberalism and the Transformation...*, s. 82-116, za: K. Weyland, *Clarifying a Contested Concept...*, s. 36.

⁴⁵ Za: K. Weyland, *Clarifying a Contested Concept...*, s. 36.

⁴⁶ Np. Joaquín Lavín w Chile oraz Mario Vargas Llosa w Peru.

⁴⁷ K. Weyland, *Clarifying a Contested Concept...*, s. 13.

⁴⁸ Gdy ruchy populistyczne organizują się w partie polityczne, zwykle przybierają nazwę Front, Liga itp., unikając zaznaczenia w nazwie, że tworzą partię polityczną.

⁴⁹ Zob. J. Szacki, *Pytania o populizm*, „Krytyka Polityczna” 2003, nr 4, s. 32.

w sytuacji, kiedy lider przyjmuje rolę jednego z funkcjonariuszy partyjnych, rządy populistyczne przybierają formę innej, już niepopulistycznej strategii⁵⁰.

Instytucjonalizacja ruchu populistycznego, jego konsolidacja w ramach partii zapewnia ciągłość obejmowania stanowisk przez zwolenników, ale może pozbawić ruch dynamizmu i poparcia, co wiąże się z koniecznością ekspansji idei populistycznych w coraz to nowych warstwach społecznych. Zdobywanie władzy wymaga odwołania się do wartości klasy niższej lub średniej, natomiast jej utrzymanie niesie ze sobą potrzebę uspokojenia nastrojów w klasach wyższych (peronizm w latach 1946-1955), co staje się widoczne także w retoryce przywódców – retoryka lewicowa podczas kampanii wyborczej ustępuje retoryce konserwatywnej w okresie sprawowania władzy.

Aktualnie podejście do problematyki populizmu zasadza się na dwóch podstawach teoretycznych, analizujących zjawisko albo jako szczególny rodzaj politycznej praktyki, albo jako specyficzny rodzaj dyskursu. W przypadku wspomnianych podejść teoretycznych mniej istotny staje się podział na lewicę i prawicę czy systematyczna analiza różnych typów politycznych reżimów, populizm nie jest też traktowany jako zaistniała w kulturze politycznej i wciąż powracająca patologia. Oba podejścia łączy natomiast próba zdystansowania się od kategorii wartościujących, często spotykanych w przypadku dotychczasowych opracowań teoretycznych tematu.

Populistyczna mobilizacja, rozumiana jako różnorodny sposób ożywiania politycznego poparcia, zapoczątkowana może być przez politycznych aktorów dążących do zdobycia władzy lub już ją posiadających w celu osiągnięcia szerokiej gamy celów społecznych, politycznych i ekonomicznych.

Tęgo rodzaju podejście teoretyczne dystansuje się zatem od *treści* analizowanego zjawiska (podziału na prawicę i lewicę, podbudowy ideologicznej, charakteru instytucjonalnego, stopnia egalitaryzmu czy autorytaryzmu władzy, udziału armii, rolniczej czy miejskiej podstawy społecznego poparcia dla przywódcy), kładąc nacisk na formę, czyli na polityczną praktykę polityków i ich wyborców.

Robert S. Jansen populizm rozumie jako projekt polityczny, a więc ciąg wspólnie realizowanych i utrzymywanych w pewnym odcinku czasowym aktywności przeprowadzanych z zamiarem osiągnięcia celu politycznego w ramach konkretnego terytorium państwa narodowego (choć nie tylko); zwykle projekt ten podejmowany jest z zamiarem zmobilizowania grup wcześniej zmarginalizowanych na oficjalnej scenie politycznej. Podstawowym czynnikiem mobilizującym jest retoryka antyelitystyczna i nacjonalistyczna, która używana jest, aby pobudzić do działania masy⁵¹.

Warto zwrócić uwagę na fakt, że *popularna* (a więc powszechna) mobilizacja oraz *populistyczny* dyskurs mogą występować niezależnie⁵². Jednak polityczna mobilizacja, rozumiana zwykle jako proces artykulacji interesów i organizowania grup w celu

⁵⁰ Warto w tym miejscu zwrócić uwagę przede wszystkim na Partię Socjalistyczną w Chile oraz Partię Rewolucyjno-Instytucjonalną w Meksyku. Zob. K. Weyland, *Clarifying a Contested Concept...*, s. 14.

⁵¹ Zob. R.S. Jansen, *Populist Mobilization...*, s. 75-96.

⁵² *Tamże*, s. 82.

osiągnięcia *wspólnych* celów⁵³, wydaje się pojęciem użytecznym dla celów definicji populizmu (pod warunkiem uznania roli retoryki w konstruowaniu *wspólnoty* owych celów i interesów). Uznanie *popularnej* mobilizacji politycznej za istotną dla zaistnienia populizmu jedynie w momencie, gdy zaobserwować można aktywność polityczną grup dotychczas zmarginalizowanych politycznie i ekonomicznie (a prawdopodobnie także w publicznym dyskursie), wydaje się niewystarczające, ponieważ nawet klientelistyczne powiązania, tak istotne dla pobudzenia zmarginalizowanych grup do wspierania konkretnych przywódców czy partii, zakotwiczone są w dyskursie i w jego kulturowym kontekście. Ich użycie musi bowiem najpierw zostać uznane za pełnoprawny i/lub jedyne możliwy sposób realizacji pewnych interesów.

Mimo że Jansen⁵⁴ odróżnia mobilizację *popularną* od *populistycznej* – która musi bazować na populistycznej retoryce – to ową retorykę rozumie wąsko, jako treściowo zawierającą antyelitystyczne i nacjonalistyczne przesłanie faworyzujące „zwykłych ludzi”, a w warstwie formalnej bazującą na przekazie słownym i działaniach symbolicznych. Pomimo podkreślenia zauważalnych różnic w sferze populistycznej retoryki w zależności od sytuacji historycznej, społecznej struktury i specyfiki politycznego systemu badacz pomija kontekst kultury politycznej, zaznaczając jedynie istnienie możliwych odrębności w zależności od kraju. Co więcej, dążenie do zbudowania uniwersalnej konceptualizacji pojęcia populizmu prowadzi Jansena do stwierdzenia, że niektóre zjawiska związane zwykle z latynoamerykańską kulturą polityczną są niepotrzebnie z populizmem kojarzone⁵⁵.

PODSUMOWANIE

Powyżej przedstawione wnioski dotyczące definicji populizmu odnoszą się do zjawiska przede wszystkim jako do politycznego projektu nastawionego na przejęcie władzy na konkretnym terytorium. Osiągnięcie celu politycznego odbywa się dzięki zaangażowaniu retoryki jako środka mobilizującego grupy zmarginalizowane. Taka konceptualizacja problemu badawczego sprawia, że analizie zostają poddane głównie kwestie związane z działaniami jednostek lub grup. Wskazana perspektywa badawcza zakłada, że populizm to ciąg zmian zachodzących po sobie lub pewien projekt polityczny zakładający osiągnięcie celów. Jednak zjawisko można analizować nie tylko na poziomie praktyki politycznej, ale też na poziomie komunikacji, psychoanalizy społecznej czy szczególnego związku ludu i przywódcy.

Niezbędne do nakreślenia współczesnych prób konceptualizacji zjawiska populizmu jest zaprezentowanie nie tylko najbardziej aktualnych tendencji teoretycznych, lecz także wcześniejszych wysiłków podjętych przez badaczy w celu analizy przejawów populizmu agrarnego czy klasycznego populizmu lat 40. i 50. XX w. Zmieniająca się

⁵³ Ch. Tilly, *From Mobilization to Revolution*, New York 1978, za: R.S. Jansen, *Populist Mobilization...*, s. 83.

⁵⁴ R.S. Jansen, *Populist Mobilization...*, s. 84.

⁵⁵ *Tamże*, s. 86.

rzeczywistość społeczna i polityczna stanowi wyzwanie dla prób nakreślenia uniwersalnej definicji zjawiska. Wyjaśnienia stosowane do analizy klasycznego populizmu okazały się nieadekwatne w latach 80. i 90. XX w. wobec tzw. drugiej fali populizmu. Odpowiedź teoretyków na wspomniane zjawiska stanowiły nowe modele analityczne: neopopulizmu, demokracji delegacyjnej oraz neopluralizmu.

Aktualne wydarzenia społeczne i polityczne stanowią kolejne wyzwanie dla politologów, socjologów i historyków chcących skonstruować spójną definicję populizmu. Najnowsze środki komunikacji (np. Internet, serwisy społecznościowe) dostarczają przywódcom politycznym nieznanych dotychczas możliwości mobilizacji wyborców. Badacze populizmu otrzymują nowy materiał badawczy, co zapewne zaowocuje dalszymi rozbieżnościami w definiowaniu omawianego zjawiska.

BIBLIOGRAFIA

- Canovan M., *Populism*, London 1981.
- Di Tella T., *Populism and Reform in Latin America*, [w:] *Obstacles to Change in Latin America*, red. C. Véliz, London 1965.
- Dix R.H., *Populism: Authoritarian and Democratic*, „Latin American Research Review” 1985, vol. 20, nr 2.
- Ellner S., *The Contrasting Variants of the Populism of Hugo Chávez and Alberto Fujimori*, „Journal of Latin American Studies” 2003, vol. 35, nr 1, [online] <https://doi.org/10.1017/S0022216X02006685>.
- Ellner S., *The Heyday of Radical Populism in Venezuela and Its Aftermath*, [w:] *Populism in Latin America*, red. M.L. Conniff, Tuscaloosa 1999.
- Ellner S., *Hugo Chávez y Alberto Fujimori: Análisis comparativo de dos variantes de populismo*, „Revista Venezolana de Economía y Ciencias Sociales” 2004, vol. 10, nr 1.
- Frei R., Kaltwasser C.R., *El populismo como experimento político: historia y teoría política de una ambivalencia*, „Revista de Sociología” 2008, nr 22, [online] <http://dx.doi.org/10.5354/0719-529X.2008.14485>.
- Huntington S.P., *The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century*, Norman 1991, *Julian J. Rothbaum Distinguished Lecture Series*.
- Jansen R.S., *Populist Mobilization: A New Theoretical Approach to Populism*, „Sociological Theory” 2011, vol. 29, nr 2, [online] <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9558.2011.01388.x>.
- Kenney Ch.D., *Fujimori's Coup and the Breakdown of Democracy in Latin America*, Notre Dame 2004.
- Kitching G., *Development and Underdevelopment in Historical Perspective. Populism, Nationalism and Industrialization*, London–New York 1989, *Development and Underdevelopment. Open University Set Book*.
- Kitschelt H., *Popular Dissatisfaction with Democracy. Populism and Party Systems*, [w:] *Democracies and the Populist Challenge*, red. Y. Mény, Y. Surel, New York 2002.
- Laclau E., *Rozum populistyczny*, red. T. Szkudlarek, przeł. A. Alchimowicz i in., Wrocław 2009, *Biblioteka Współczesnej Myśli Społecznej*, 16.

- Marczewska-Rytko M., *Demokracja bezpośrednia w teorii i praktyce politycznej*, Lublin 2001.
- Marczewska-Rytko M., *Populizm. Teoria i praktyka polityczna*, Lublin 1995.
- O'Donnell G.A., *Delegative Democracy*, „Journal of Democracy” 1994, vol. 5, nr 1, [online] <http://dx.doi.org/10.1353/jod.1994.0010>.
- Oxhorn P.D., *Is the Century of Corporatism Over? Neoliberalism and the Rise of Neopluralism*, [w:] *What Kind of Democracy? What Kind of Market? Latin America in the Age of Neoliberalism*, red. P.D. Oxhorn, G. Ducatzenzeiler, University Park (Pa.) 1998.
- Populism in Latin America*, red. M.L. Conniff, Tuscaloosa 1999.
- Populizm*, [w:] *Encyklopedia socjologii*, t. 3, Warszawa 2000.
- Quintero R., *El mito del populismo en el Ecuador. Análisis de los fundamentos del estado ecuatoriano moderno (1895-1934)*, Quito 1980.
- Roberts K.M., *Neoliberalism and the Transformation of Populism in Latin America. The Peruvian Case*, „World Politics” 1995, vol. 48, nr 1, [online] <https://doi.org/10.1353/wp.1995.0004>.
- Roxborough I., *Unity and Diversity in Latin American History*, „Journal of Latin American Studies” 1984, vol. 16, nr 1, [online] <https://doi.org/10.1017/S0022216X00004016>.
- Szacki J., *Pytania o populizm*, „Krytyka Polityczna” 2003, nr 4.
- Torre C. de la, *The Ambiguous Meanings of Latin American Populisms*, „Social Research” 1992, vol. 59, nr 2.
- Torre C. de la, *Populist Seduction in Latin America. The Ecuadorian Experience*, Athens (OH) 2000, *Research in International Studies. Latin America Series*, 32.
- Vilas C.M., *El populismo latinoamericano: un enfoque estructural*, „Desarrollo Económico” 1988, vol. 28, nr 111, [online] <http://dx.doi.org/10.2307/3466951>.
- Walicki A., *Russia*, [w:] *Populism. Its Meanings and National Characteristics*, red. G. Ionescu, E. Gellner, London 1969.
- Weyland K., *Clarifying a Contested Concept: Populism in the Study of Latin American Politics*, „Comparative Politics” 2001, vol. 34, nr 1, [online] <http://dx.doi.org/10.2307/422412>.
- Weyland K., *Neoliberal Populism in Latin America and Eastern Europe*, „Comparative Politics” 1999, vol. 31, nr 4, [online] <http://dx.doi.org/10.2307/422236>.
- Weyland K., *Neopopulism and Neoliberalism in Latin America: How Much Affinity*, „Third World Quarterly” 2003, vol. 24, nr 6.
- Weyland K., *Neopopulism and Neoliberalism in Latin America: Unexpected Affinities*, „Studies in Comparative International Development” 1996, vol. 31, nr 3, [online] <http://dx.doi.org/10.1007/BF02738987>.
- Weyland K., *Swallowing the Bitter Pill: Sources of Popular Support for Neoliberal Reform in Latin America*, „Comparative Political Studies” 1998, vol. 31, nr 5.

Joanna CICHECKA – absolwentka polonistyki i socjologii oraz doktorantka w Katedrze Filozofii Polityki w Instytucie Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych UJ.